

התרחבות ההשכלה הגבוהה, שוויון כלכלי ושוויון הזדמנויות

אייל ברחיים ויוסי שביט

מאמר זה עוסק בשינוי שחל בישראל בשוויון ההזדמנויות לרכישת השכלה גבוהה בין שכבות חברתיות-כלכליות ומציע כיוון חדש למחקר שיטתי של משתנים שטרם נחקרו יחד. המאמר בוחן כיצד התרחבותם של ההשכלה הגבוהה ושל הפערים הכלכליים בישראל בעשורים האחרונים השפיעה על אי-השוויון בהזדמנויות לרכישת השכלה. חלקו הראשון של המאמר עוסק בהבחנה התאורטית בין המושגים אי-שוויון ואי-שוויון בהזדמנויות. חלקו השני מתאר את הקשרים בין התרחבות מערכת ההשכלה לבין אי-שוויון בהזדמנויות להשכלה ואת השפעתו האפשרית של אי-השוויון הכלכלי על אי-שוויון בהזדמנויות אלו. חלקו האחרון של המאמר עוסק בישראל כמקרה מבחן. בחלק זה ייסקרו השינויים שחלו בעשורים הקודמים בהשכלה הגבוהה, באי-שוויון כלכלי ובאי-שוויון בהזדמנויות להשכלה. על בסיס נתונים על ישראל, כפי שהופיעו בסקר החברתי האירופי (ESS – European Social Survey), בסקר החברתי הבינלאומי (ISSP – International Social Survey Programme) ובסקר ההכנסות הבינלאומי (LIS – Luxembourg Income Study), נראה כי ההתרחבות הניכרת שחלה בעשורים האחרונים במערכת ההשכלה לא תרמה

* ד"ר אייל ברחיים, אוניברסיטת לוקסמבורג.

דואר אלקטרוני: eyal.bar-haim@uni.lu

פרופ' יוסי שביט, החוג לסוציולוגיה, אוניברסיטת תל אביב, ומכון טאוב לחקר המדיניות בישראל, ירושלים.

דואר אלקטרוני: yossi.shavit@gmail.com

החוקרים מודים לחנה איילון ולגילי דרורי על הערותיהן המועילות.

לצמצום הפערים בין שכבות חברתיות בסיכויי הזכאות לתואר אקדמי, בין השאר בשל עליית אי-השוויון הכלכלי.

מילות מפתח: שוויון חברתי, שוויון הזדמנויות, אי-שוויון בהזדמנויות, הזדמנויות בחינוך, אי-שוויון כלכלי, פער חברתי, חינוך גבוה, תארים אקדמיים, רמת השכלה, התרחבות ההשכלה הגבוהה

מאמר זה בוחן את השפעתן של שתי תופעות בחברה הישראלית על אי-השוויון בהזדמנויות לרכישת השכלה: מצד אחד, התרחבות אי-השוויון הכלכלי בעשורים האחרונים, ומן הצד האחר – התרחבות ההשכלה הגבוהה מאז שנות ה-90 של המאה ה-20. מחקרים רבים בחנו את תרומתה של התרחבות מערכת החינוך לצמצום אי-השוויון בהזדמנויות לרכישת השכלה (בר-חיים, יעיש ושביט, 2008), אך רק מחקרים מעטים בדקו את השפעתו של אי-השוויון הכלכלי על אי-שוויון בהזדמנויות להשכלה. מאמר זה עוסק בשתי שאלות אמפיריות: האם היה קשר בין שינוי באי-שוויון כלכלי לבין שינוי באי-שוויון בהזדמנויות להשכלה גבוהה? בניכוי קשר זה, האם התרחבות ההשכלה הגבוהה תרמה אף היא לאי-השוויון בהזדמנויות להשכלה גבוהה?

חלקו הראשון של המאמר כולל הבחנה תאורטית בין המושג אי-שוויון כלכלי לבין המושג אי-שוויון בהזדמנויות, מתוך התייחסות לממד המוסרי שפילוסופים וסוציולוגים ייחסו לכל אחד מהם. הדיון הכרחי משום שהנחת המוצא המקובלת בשיח הציבורי מצדיקה אי-שוויון כלכלי, אך שוללת את הלגיטימיות של אי-שוויון בהזדמנויות לרכישת השכלה. חלקו השני של המאמר מתאר את הקשרים בין התרחבות מערכת ההשכלה הגבוהה לבין אי-שוויון בהזדמנויות להשכלה ואת ההשפעות של אי-שוויון כלכלי והתרחבות מערכת ההשכלה הגבוהה על אי-שוויון בהזדמנויות להשכלה. חלקו האחרון של המאמר עוסק בישראל כמקרה מבחן, משום שבעשורים האחרונים חלה בהתרחבות ניכרת של מערכת ההשכלה הגבוהה. בחלק זה אנו סוקרים את השינויים שחלו בעשורים הקודמים בהשכלה הגבוהה, באי-שוויון כלכלי ובאי-שוויון בהזדמנויות לרכישת השכלה. בפרק הממצאים נראה כי למרות התרחבות ההשכלה הגבוהה, אי-השוויון בהזדמנויות להשכלה לא הצטמצם, בין השאר משום שהגידול באי-השוויון הכלכלי הגדיל גם את אי-השוויון בהזדמנויות לרכישת השכלה.

בין אי-שוויון לבין אי-שוויון בהזדמנויות

כדי להבין את ההשלכות של התרחבות מערכת ההשכלה הגבוהה על אי-שוויון עלינו להבחין תחילה בין סוגים שונים של אי-שוויון: בין אי-שוויון בתגמולים כלכליים לבין אי-שוויון בהזדמנויות. השיח הציבורי אינו מבחין תמיד בין שני המושגים האלה. נתמקד תחילה באי-שוויון בתגמולים כלכליים. אי-שוויון זה מוגדר כחלוקה לא אחידה של

נכסים חומריים בחברה. קיימת הסכמה בין פילוסופים, כלכלנים וסוציולוגים רבים (Acemoglu, 2000; Juhn, Murphy, & Pierce, 1993) כי רמה כלשהי של אי־שוויון מסוג זה הכרחית לתפקודן היעיל של החברה והכלכלה, משום שהוא מתמרץ את האנשים המוכשרים להשקיע מאמץ ומשאבים בפעילות כלכלית. עם זאת, יש מחלוקת בנוגע לרמה המיטבית של אי־השוויון הכלכלי. קרוגר (Krueger, 2002), למשל, כרך יחד סיבות מוסריות וכלכליות לצמצום אי־השוויון הכלכלי וטען כי כאשר אי־השוויון אינו מגביר את התפוקה יש לצמצמו, בעיקר באמצעות השקעה בחינוך. לדעתו, הרחבת מערכת ההשכלה הגבוהה אמורה לצמצם את שיעור העובדים חסרי ההשכלה ולהגדיל את מאגר העובדים המיומנים. מאחר שהכנסה קשורה להשכלה ולמיומנויות של עובדים, הרחבת מערכת ההשכלה הגבוהה תוכל לצמצם את שיעור העניים ולצמצם את היקף אי־השוויון הכלכלי. אם כן, רמת אי־השוויון הכלכלי, אף שאינה יכולה להיות אפסית, צריכה להיות נמוכה. לעומתו, מילר (Miller, 2002) טען כי אין להצדיק חלוקה מחודשת של משאבים לצורך צמצום אי־השוויון. לדבריו, רוב האנשים, לרבות מי שנמצאים בתחתית הסולם החברתי, שואפים למצב של אי־שוויון, כיוון שהוא מבטא את כלל היכולות האנושיות. אין הצדקה אפוא לצמצום אי־שוויון באמצעות חלוקה מחדש בשל הסיכון כי פעילות כזאת עלולה לפגוע בחלק ניכר מן המשתתפים, ויש בה משום פגיעה בכבוד העצמי אף של החלשים ביותר.

בבסיס המושג אי־שוויון בהודמנויות עומדת חלוקת משאבים לפי אמת מידה שיוכית. אמת מידה כזאת יכולה להיות מוצא אתני, מין, דת, לאום וכדומה, אולם במאמר זה נעסוק בעיקר בהשפעתו של הרקע החברתי־כלכלי על הישגי ההשכלה של הפרט. הוגים ליברלים רבים העוסקים בתפיסות של צדק חברתי, ובראשם רולס (Rawls, 1985), טענו כי חברה צודקת היא חברה המאפשרת רמה מסוימת של אי־שוויון כלכלי, אך מקיימת שוויון הודמנויות מלא. לפי תפיסה זו, אי־שוויון הוא צודק כל עוד הוא מקדם את רווחת החברה וכל עוד הוא אינו מתבסס על מאפיינים שיוכיים, אלא רק על מאפיינים אישיים המבטאים מאמץ ויכולת (merit), כגון השכלה, ניסיון והניעה (מוטיבציה).

לכאורה, המודל שהציע רולס (Rawls, 1985) קל להגשמה. לפי הטיפוס הביורוקרטי של ובר (Weber, 1946), חלוקת המשאבים אמורה להיעשות לפי כישורים בלבד, והרקע החברתי־כלכלי של בני אדם אינו אמור להשפיע על הסיכוי להתקבל לעבודה או על תגמוליה הכלכליים. מערכת החינוך אמורה לזהות את כישורי הפרט ולתייג אותו באמצעות תעודות לקראת מיון בשוק העבודה. כלומר, מערכת החינוך בחברה ביורוקרטית ממלאת תפקיד במיון יעיל של עובדים באמצעות תעודות המעידות על השכלה ומעריכות את הכישורים הרלוונטיים של הפרט (Becker, 2009; Mincer, 1958). בהינתן התעודה המתאימה, הפרט אמור לקבל הודמנות שווה לקבל את המשרה, בלי קשר לרקע שלו.

ואולם, סוציולוגים רבים מראים כי שוויון הודמנויות מלא אינו סביר, ולמעשה קיים אי־שוויון ניכר בהתפלגות המשאבים בין שכבות חברתיות (Jencks et al., 1972). הקשר

בין הרקע החברתי-כלכלי של הפרט לבין הישגי ההשכלה שלו נובע מכמה גורמים, ובהם העברות של הון תרבותי (Bourdieu, 1986), הון חברתי (Coleman & Hoffer, 1987) והון כלכלי. ילדים הגדלים ברווחה כלכלית נהנים מיתרונות קוגניטיביים (Brooks-Gunn & Duncan, 1997), והמשאבים העודפים שבידי השכבות החזקות יחסית מעניקים לבני השכבות הללו נקודת פתיחה טובה יותר בתחילת קריירת ההשכלה ויתרון זה אף גדל במהלכה (Gamoran & Mare, 1989). לדוגמה, נמצא כי הפער בהישגים בין ילדים עניים לבין ילדים עשירים גדל במהלך שנות הילדות והנעורים (Feinstein, 2003; Kerckhoff, 1993).

ההפרדה האנליטית בין שוויון לבין שוויון הזדמנויות אינה עולה בקנה אחד עם הלגיטימיות של תמיכת הורים בילדיהם. חברות רבות מעודדות הורים לדאוג לילדיהם ולהעדיפים על פני ילדים אחרים (LeVine, 1974; Palacios, 1990). עיקרון זה מקובל במדינות רבות, למעט מקרים בודדים, כדוגמת החברה הקיבוצית בראשית שנותיה (Justman & Gilboa, 2007). הורים דואגים לעתידם הכלכלי והחברתי של ילדיהם בשתי דרכים עיקריות: העברה של הון כלכלי ומיקום בשוק העבודה, והעברה של משאבים מקדמי השכלה. על העברות בין-דוריות של הון או של עיסוק חלות הגבלות במדינות רבות באמצעות מסי ירושה וחוקים נגד נפוטיזם, אך העברות בין-דוריות המקדמות את השכלת הילדים נתפסות כלגיטימיות, ובמדינות מסוימות הן אף זוכות לתמיכת המדינה בדמות הקלות במסים בעבור תמיכה כלכלית בהשכלת הילדים (McNulty, 1973). כמו כן, מדינות רבות מעודדות את השתתפות ההורים בהשכלת ילדיהם (הרשות הארצית למדידה והערכה, 2012; Endres, 2016). בשנות ה-90 גברה התמיכה בזכותם של הורים לבחור את בתי הספר של ילדיהם, הן בישראל (הורביץ, 1994; כנעני ושלמה, 2001; עירם, 1994) והן בעולם המערבי (Kirst, 2010). מדיניות בחירה זו מאפשרת למשפחות להגדיל את האפשרויות של ההעברות הבין-דוריות, גם אם זו אינה המטרה העיקרית של אפשרות הבחירה.

לאור זאת, הוגים מן הצד הימני של המפה הרעיונית, כגון נוזיק (Nozick, 2013) וכן מ' פרידמן ור' פרידמן (1988), מתחו ביקורת על ההבחנה המלאכותית בין לגיטימיות של אי-שוויון לבין חוסר הלגיטימיות של אי-שוויון בהזדמנויות. לטענתם, אי-שוויון בהזדמנויות נובע בחלקו מעזרה לגיטימית של הורים לילדיהם. מן הצד השמאלי של המפה הרעיונית, רומר (Roemer, 1986, 2009) הראה כי שוויון הזדמנויות מחייב חלוקה מחדש של משאבים בחברה, ולכן אי-שוויון כלכלי ואי-שוויון הזדמנויות הם היינו הק.

התרחבות ההשכלה הגבוהה ואי-שוויון בהזדמנויות לרכישת השכלה

יש אפוא סתירה בין הלגיטימיות החברתית המוקנית לצעדים שהורים נוקטים כדי לסייע לילדיהם לבין חוסר הלגיטימיות החברתית של תוצאות הצעדים הללו. לעומת נוזיק ופרידמן, קולמן טען (Coleman, 1974, 1976) כי למרות בעיה מובנית זו, השאיפה

לצמצם את אי־השוויון בהודמנויות לרכישת השכלה ומשאבים אחרים היא שאיפה חשובה המצביעה על מחויבותה של החברה להוגנות. כדי להתמודד עם הסתירה הזאת מנסים מעצבי המדיניות לפצות את השכבות החלשות יחסית על מיעוט המשאבים שביכולתן להשקיע בקידום ילדיהן ובכך לצמצם את אי־השוויון בהודמנויות להשכלה. מדיניות כזאת תעודד, בין השאר, אינטגרציה בבתי ספר בין שכבות חברתיות (Resh & Dar, 2012), תצמצם את השימוש בהקבצות ובהסללות (סבירסקי ודגן־בוזגלו, 2009) ותנקוט הקצאת משאבים דיפרנציאלית לטובת השכבות החלשות יחסית (יוססמן, 2014). אחד הכלים האמורים לצמצם את אי־השוויון בהודמנויות להשכלה הוא הרחבת מערכת ההשכלה. האנום ובקמאן (Hannum & Buchmann, 2005) טענו שזו אחת הסיבות העיקריות העולות בשיח הציבורי לדרישה להרחיב את מערכות החינוך. מצדדי ההרחבה של מערכת החינוך מקווים כי היא תגדיל את שיעורי ההשתלבות של בני השכבות החלשות יחסית ותצמצם את הפערים ברמות ההשכלה בין השכבות השונות. עם זאת, במקרים רבים הרחבת מערכת ההשכלה אינה נובעת בהכרח מן הדרישה לצמצום אי־שוויון השכלתי או למצער, איננה הסיבה היחידה לכך. שינויים טכנולוגיים מעלים את הדרישה לעובדים מיומנים, ומעסיקים משלמים שכר גבוה יותר לעובדים משכילים. הציבור מגיב לתמריצים אלו, והביקוש מצדו להשכלה גדל. התרחבות מערכת ההשכלה, ובעיקר ההשכלה הגבוהה, יוצרת גידול בהיצע של כוח העבודה המיומן (Badunenko, 2016; Bernardi & Ballarino, 2016; Henderson, & Zelenyuk, 2008). התרחבות מערכת החינוך בישראל הייתה קשורה לא רק לדינמיקה הנגזרת משינויים טכנולוגיים, כי אם גם לגלי ההגירה. למשל, התרחבות החינוך התיכוני המקצועי בשנות ה־60 וה־70 כוונה לקליטת בני המהגרים הרבים, שהגיעו בשנות ה־50 וה־60 בעיקר מארצות ערב (סבירסקי, 1990), והתרחבות המכללות האקדמיות זורזה מאוד כדי להכין תשתית לקליטת מהגרי ברית המועצות לשעבר, שהיו אמורים לנהור בהמוניהם להשכלה הגבוהה (איילון, 2008; בולוטיץ' צ'אצ'אשווילי, שביט ואילון, 2002).

יהיו סיבותיה אשר יהיו, נשאלת השאלה אם התרחבות מערכת ההשכלה הגבוהה תורמת לצמצום פערי השכלה בין שכבות חברתיות. מרבית הנתונים על ניסיונות עבר מלמדים שהתרחבות מערכות ההשכלה אינה מצמצמת את פערי ההשכלה (Bar-Haim & Shavit, 2013; Shavit & Blossfeld, 1993). כאשר ההשכלה נעשית זולה יותר ונגישה יותר, היתרון המובנה של בני השכבות החזקות יחסית עשוי להתגבר, שכן הם מחזיקים במשאבים תרבותיים וחומריים עודפים, ולכן הם יכולים לעמוד בקלות רבה יותר בדרישות הסף האקדמיות. יתר על כן, משפחות משכילות מחזיקות בהון התרבותי והחברתי הרלוונטי לניצול טוב יותר של ההודמנויות החדשות לרכישת השכלה מאשר בני השכבות החלשות יחסית. למשל, משפחות אלו יודעות להבחין בין השכלה גבוהה איכותית לבין השכלה גבוהה שאיננה כזאת. אם כך, ההתרחבות עשויה דווקא להגדיל את אי־השוויון היחסי בנגישות ההשכלה בשני סייגים המפורטים לעתים במחקר כגישות נפרדות - MMI ו־EMI. לפי הגישה הראשונה (Raftery & Hout, 1993), המכונה

“אִי־השוויון המיוצב באופן מיטבי” (Maximally Maintained Inequality, להלן MMI), דוגמה לכך היא ההשכלה היסודית בישראל, שבני כל השכבות נהנים ממנה ללא פערים של ממש ביניהם. משתנאי זה מתקיים, ברור שאִי־השוויון ברמה זו של השכלה נעלם, משום שכל בני השנתון רוכשים השכלה שווה. ואולם, כל עוד רמה מסוימת של השכלה אינה אוניברסלית, התרחבותה משרתת טוב יותר את השכבות החזקות יחסית. לפי התפיסה השנייה (Lucas, 2001), המכונה “אִי־השוויון המיוצב באופן אפקטיבי” (Effectively Maintained Inequality, להלן EMI), אִי־השוויון בשיעורי ההשתתפות ברמת ההשכלה המתרחבת מצטמצם כאשר מתרחש בה בידול אפקטיבי. בידול אפקטיבי הוא תהליך שבו ההזדמנויות החדשות שנפתחו אינן נתפסות כזהות באיכותן להזדמנויות הקודמות. למשל, הרחבת ההשכלה העל־יסודית התבצעה בישראל בשנות ה־60 על־ידי הוספת מסלולים מקצועיים, שנתפסו כהשכלה בעלת יוקרה פחותה מיוקרת ההשכלה העיונית. אמנם במצבים אלו של התרחבות המלווה בהסללה חל צמצום באִי־השוויון במספר שנות ההשכלה בין בני קבוצות שונות, אך לצמצום זה תהיה השפעה מועטה על אִי־השוויון בהמשך הדרך משום שההשכלה הנוספת היא פחותה ערך בשוק העבודה. נוסף על כך, חשוב לציין כי אִי־השוויון בהזדמנויות לרכישת השכלה עשוי בהחלט להצטמצם מסיבות אחרות וללא קשר להתרחבות מערכת ההשכלה (P. Blossfeld, G. Blossfeld, & H. Blossfeld, 2016; Breen, Luijkx, Müller, & Pollak, 2009). הצמצום באִי־השוויון לעתים אף אינו קשור למדיניות חינוכית מכוונת. לדוגמה, הדור שנולד בעולם המערבי לאחר מלחמת העולם השנייה זכה לרמה גבוהה של שוויון הזדמנויות יותר מן הדורות שקדמו לו (בר־חיים ועמיתיו, 2008) בשל המהפכים המדיניים והחברתיים שליוו את המלחמה, דוגמת הקמת מדינת הרווחה המודרנית, חילופי השלטון במדינות רבות ותחילת המלחמה הקרה. ואולם, אִי־השוויון בהזדמנויות לרכישת השכלה נותר יציב מאז תקופה זו ועד שנות ה־90.

הגידול באִי־שוויון כלכלי

עקומת קוזנץ (Kuznets, 1955) מתארת את הקשר בין אִי־שוויון לבין צמיחה כלכלית, והיא נפוצה בעבר ככלי אנליטי בקרב כלכלנים (Torras & Boyce, 1998). לפי עקומה זו, בתהליכי מודרניזציה קיים קשר לא ליניארי בין צמיחה לבין אִי־שוויון בהתפלגות ההכנסות. בשלב הראשון צמיחה נובעת מגידול בהשקעות, ושלב זה מגביר את אִי־השוויון בהכנסות בין בעלי ההון לבין העובדים בשל הצטברות ההון בידי המשקיעים. בשלב השני הצמיחה נובעת משיפורים טכנולוגיים, והם מגדילים את חשיבות ההון האנושי והכישורים בתהליכי הייצור. בשלב זה ההון שהצטבר בידי המשקיעים זולג בחלקו לידי המשכילים, ובכך מצטמצם אִי־השוויון בהכנסות בין בעלי הון לבין עובדים משכילים. אם כן, גם אם התרחבות ההשכלה העלתה את אִי־השוויון בהזדמנויות

לרכישת השכלה, היא צמצמה בעקיפין את אי־השוויון הכלכלי ולפיכך נתפסה כגורם המקדם צדק חברתי. תופעה זו דווחה במדינות רבות בעולם המערבי בעיקר בשנות ה־60 וה־70 (Milanovic, 2006). ברם, מאז שנות ה־80 הקשר בין צמיחה לבין אי־שוויון בהכנסות אינו תואם עוד את עקומת קוונץ. בשל שינויים פוליטיים, דוגמת פגיעה בעבודה המאורגנת (Kristal & Cohen, 2016), ובשל הגלובליזציה הולך וגובר אי־השוויון הכלכלי בכל העולם המערבי, גם כאשר הצמיחה חיובית (Basu & Stiglitz, 2016). לטענת מילנוביץ (Milanovic, 2016), הסיבה לכך היא שהצמיחה הכלכלית במדינות המערב מתאפשרת על־ידי העברת ייצור ומשרות שירותים למדינות מתפתחות (Ebenstein, Harrison, McMillan, & Phillips, 2014). עם זאת, אי־השוויון הגלובלי, כלומר הפער בין המדינות המתפתחות לבין המדינות המערביות, מצטמצם משום שקצב הצמיחה הכלכלית במדינות המתפתחות מהיר יותר (Lanker & Firebaugh, 2009; Milanovic, 2015).

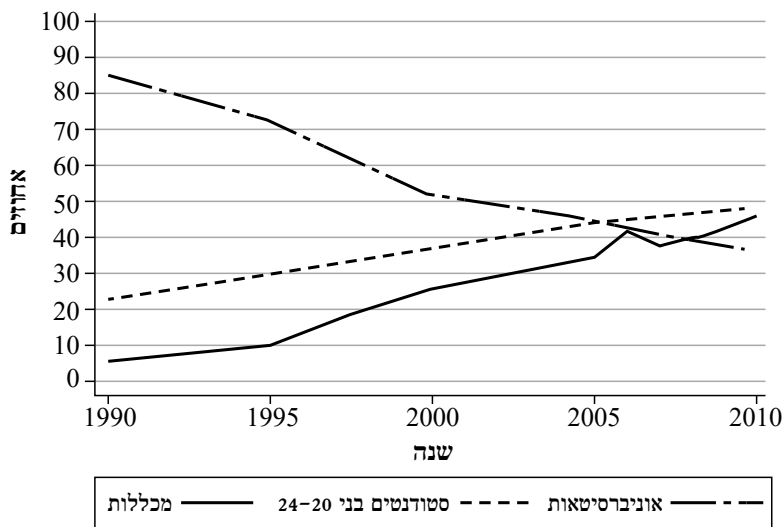
אי־שוויון כלכלי ואי־שוויון בהזדמנויות

כלכלנים מבינים לאחרונה את מה שהבינו ג'נקס ועמיתיו עוד בשנות ה־70 (Jencks et al., 1972): יש קשר הדוק בין גידול באי־השוויון לבין אי־השוויון בהזדמנויות. במצב שנוצר, גם אם התרחבות מערכות ההשכלה תורמת לצמיחה כלכלית, היא אינה מצמצמת בהכרח את אי־השוויון הכלכלי, ואי־השוויון הכלכלי מרחיב את אי־השוויון בהזדמנויות להשכלה. תופעה זו, המכונה "עקומת גטסבי הגדול" (Great Gatsby Curve), זכתה באחרונה לתשומת לב רבה במחקר ובתקשורת (Corak, 2013; Krueger, 2012). לפי העקומה, יש יחס הפוך בין אי־השוויון הכלכלי במדינות לבין מידת הניעות בין שכבות כלכליות, כלומר אי־שוויון כלכלי קשור לאי־שוויון בין־דורי בהזדמנויות כלכליות (Jerrim & MacMillan, 2015). ניתן לשער שעקומת גטסבי הגדול מבטאת את הקשר בין אי־השוויון הכלכלי לבין היתרון של משפחות מבוססות בתחרות על גישה גם לרמות ההשכלה השונות. במצב של אי־שוויון גבוה אין לבני המעמדות הנמוכים אפשרות להשקיע את המשאבים כדי להתחרות בבני המעמדות הגבוהים, ולכן ככל שאי־השוויון הכלכלי גדל, כך גדל גם יתרון היחסי של משפחות מבוססות בתחרות על רכישת השכלה.

ישראל: התרחבות ההשכלה הגבוהה, אי־שוויון כלכלי ואי־שוויון בהזדמנויות לרכישת השכלה

מאז המחצית השנייה של שנות ה־90 ועד תחילת העשור הנוכחי חלה התרחבות ניכרת במערכת ההשכלה הגבוהה בישראל. בניגוד לתהליכי התרחבות קודמים של המערכת (יוגב, 2000; יוגב וולנסקי, 2006), שנעשו בחוסר תיאום ולעתים אף אגב התנגדות של

השלטון (דוגמת הקמתה של אוניברסיטת בראילין), תהליך זה הוא תוצר של רפורמה מכוונת שהנהיג משרד החינוך במחצית הראשונה של שנות ה-90 (קדוש ומנחם, 2000). הרפורמה כללה ייסוד והרחבה של מכללות אזוריות בתקצוב המדינה, מתן היתר לפתיחת מכללות פרטיות, הקמת שלוחות של אוניברסיטאות מחו"ל, מתן היתר למוסדות להכשרת מורים להעניק תואר אקדמי ועוד. מספר המוסדות האקדמיים גדל מכ-20 בשנת 1990 לכ-65 בשנת 2015, ומספר הסטודנטים הלומדים לקראת תואר ראשון במוסדות אלו עלה מכ-80,000 לכ-260,000, אף שקבוצת הגיל הרלוונטית גדלה רק בכ-20% בתקופה האמורה (המועצה להשכלה גבוהה, 2016, עמ' 3-4). תרשים 1 מציג את שיעור הלומדים במוסדות להשכלה גבוהה מקרב בני 20-24 בשנים 1990-2010 לפי שנה.

מקור: עיבוד המחברים מתוך נתוני המועצה להשכלה גבוהה (2016, עמ' 3)

תרשים 1: שיעור הלומדים במוסדות להשכלה גבוהה בקרב בני 20-24, לפי שנה

בתרשים 1 נראה כי שיעור הסטודנטים לתואר ראשון במוסדות להשכלה גבוהה בקרב קבוצת הגיל הרלוונטית גדל במידה ניכרת בשנים 1990-2010.¹ עיקר הגידול התרחש

1 יש לציין כי התרחבות מערכות ההשכלה אינה מוגבלת רק לתואר ראשון, ושיעורם של הסטודנטים לתארים מתקדמים עלה גם הוא במידה ניכרת במרוצת השנים (Bar-Haim et al., 2013).

במכללות, ואילו באוניברסיטאות ירד במקצת שיעור הסטודנטים בקרב קבוצת הגיל. במהלך הרפורמה הכוללת - פתיחת מכללות אזוריות ופרטיות ואקדמיזציה של הסמינרים להוראה - גדל שיעור המשתתפים בהשכלה הגבוהה. ואולם, לטענת מתכנני הרפורמה, ובראשם שר החינוך דאז אמנון רובינשטיין, מטרתה העיקרית הייתה דווקא לצמצם את אי־השוויון בהודמנויות להשכלה (רובינשטיין ופשה, 2014).

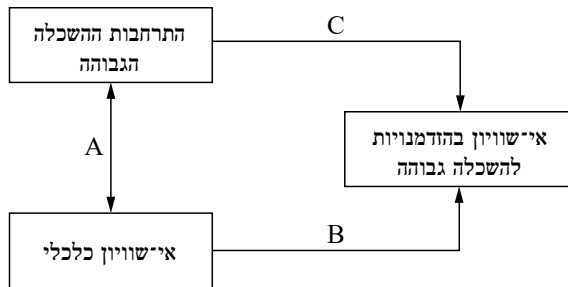
חוקרים ניסו אפוא לבחון את ההשפעות של התרחבותה הדרמטית של מערכת ההשכלה הגבוהה על אי־השוויון בהודמנויות להשכלה. לסוגיה זו יש חשיבות מיוחדת משום שאי־השוויון בהישגי לימוד בהשכלה הגבוהה בישראל הוא מן הגבוהים בקרב מדינות ה־OECD (Villar, 2012). מחקריהם של רוטמן, שביט ושלו (Rotman, Shavit, & Shalev, 2015) ושל ברחיים ועמיתיו (Bar-Haim et al., 2013) הראו כי בשנים 1995–2008 גדל אי־השוויון בהודמנויות להשכלה על בסיס עיסוק האב. לעומת זאת, פניגר, מקדוסי ואיילון (Feniger, Mcdossi, & Ayalon, 2015) הצביעו על צמצום באי־השוויון האתני בעקבות התרחבות מערכת ההשכלה בפיקוח על הרקע חברתי־הכלכלי. הניגוד כביכול בין הממצאים של שתי קבוצות החוקרים הללו נובע כנראה מכך שבישראל אין הלימה מלאה בין מיצב חברתי־כלכלי לבין אתניות (Bar-Haim & Semyonov, 2015). התרחבות מערכת ההשכלה אפשרה למזרחים - בנים ובנות להורים בעלי רמת חיים גבוהה והשכלה גבוהה - להיכנס למסלולי השכלה שהיו סגורים בפניהם בעבר, אך לא שיפרה את שיעורי הלמידה של בני המעמדות הנמוכים.² המשותף לכל המחקרים הללו הוא ייחוס השינוי באי־השוויון בהודמנויות להתרחבות ההשכלה הגבוהה. אנו שואפים להרחיב את מסגרת ההתייחסות ולטעון כי גם לשינויים באי־השוויון הכלכלי בישראל הייתה השפעה על אי־השוויון בהודמנויות.

שאלות המחקר על המקרה הישראלי

כאמור, ההתרחבות עצמה של ההשכלה אינה תורמת לצמצום אי־שוויון בהודמנויות להשכלה, ואי־שוויון כלכלי אף תורם לגידול באי־שוויון ההודמנויות להשכלה. תרשים 2 מסכם את הקשרים הללו, ואנו מתבססים עליו בניסוח שאלות מחקר אמפיריות הנוגעות לעשורים האחרונים.

התרחבות ההשכלה הגבוהה התרחשה בעשורים שבהם הואצה מאוד הגלובליזציה הכלכלית והוחרף אי־השוויון הכלכלי (Cornfeld & Danieli, 2015). החץ הדו־כיווני (A) בתרשים 2 מבטא קשר זה בין התרחבות ההשכלה הגבוהה לבין אי־שוויון כלכלי. לפי עקומת גטסבי הגדול, אי־שוויון כלכלי תורם לאי־שוויון בהודמנויות להשכלה (B).

2 נוסף על ממצאים אלו, החוקרים מסכימים שחלה עלייה בשיעור הנשים בקרב הסטודנטים, ובעקבות כך חל גידול באי־השוויון בהשכלה הגבוהה בין בנות לבין בנים (לטובת הבנות). תופעה זו עולה בקנה אחד עם המגמה העולמית (DiPrete & Buchmann, 2013).

תרשים 2: הקשרים בין התרחבות ההשכלה הגבוהה, אישוויון כלכלי ואישוויון בהודמנויות לרכישת השכלה גבוהה

שאלה 1: האם בישראל היה קשר בין שינוי באישוויון כלכלי לבין שינוי באישוויון בהודמנויות להשכלה גבוהה?

החץ השלישי בתרשים (C) מבטא את השפעה של התרחבות ההשכלה הגבוהה על אישוויון בין שכבות חברתיות כלכליות בהודמנויות לרכישת השכלה גבוהה. לפי גישת MMI ולפי גישת EMI, התרחבות ההשכלה איננה מצמצמת את אישוויון בהודמנויות להשכלה. ואולם, רוב המחקרים על הקשר שבין שני המשתנים האלה אינם מפקחים על שינוי באישוויון הכלכלי ועל השפעתו האפשרית על אישוויון בהודמנויות להשכלה. מטרתנו היא לברר לא רק אם הגידול באישוויון הכלכלי אכן תרם לגידול באישוויון בהודמנויות להשכלה גבוהה בין שכבות חברתיות כלכליות, אלא גם את השאלה הזאת:

שאלה 2: האם בניכוי השפעתו של אישוויון הכלכלי, התרחבות ההשכלה הגבוהה תרמה אף היא לאישוויון בהודמנויות להשכלה גבוהה?

שיטה

נבחן אפוא כיצד השתנה אישוויון בהודמנויות בהשכלה הגבוהה בעשורים האחרונים ואם הוא נמצא במתאם עם אישוויון כלכלי. ניתוח זה הוא בגדר חידוש בזכות השימוש במודל המבחין בין שינויים דוריים (birth cohorts), הנובעים מהבדלים בין קבוצות גיל שונות, לבין שינויים הנובעים מגילם השונה של הנחקרים ומשינויים מבניים המיוחסים לזמן המדידה (period). כאשר בוחנים השפעות על בני שנתון או דור, קשה להפריד בין שינויים שמקורם שונה: שינויים תלויי גיל, המתרחשים בשל התבגרותו של אותו דור; שינויים תלויי שנה, הנובעים מהבדלים בין תקופות; והשפעות דוריות, המבטאות

את החוויות הייחודיות שחווה השנתון במהלך התבגרותו (Mannheim, 1970), כגון ההבדלים בין בני דור ה־X, שהתבגרו בתקופה של ירידה בפיקוח ההורי, לבין בני דור ה־Y, שהתבגרו בצל המשבר שנבע מאירועי ה־11 בספטמבר 2001 בארצות הברית. עם זאת, יש מודלים המאפשרים להציג את ההבדלים בין שנתונים בפיקוח על השפעות הגיל והתקופה. מודלים מסוג זה מכונים "מודלים של גיל-תקופה-שנתון" (Age-Period-Cohort Models – APC), והם מאפשרים לבחון שינויים בין קבוצות גיל ללא צורך בסקרי פאנל (Chauvel & Schröder, 2015; Yang, Schulhofer-Wohl, & Land, 2008). החישוב מתבצע באמצעות פיקוח על שינויים במשתנה התלוי לאורך זמן ועל שינויים בין גילים שונים וכן על האינטראקציה בין שנת הלידה המייצגת שנתון (קוהורטה)³ לבין הגילים. בניתוח מסוג זה משויכים לפרט, נוסף על נתוניו הוא, נתונים קבוצתיים, כגון אי־שוויון בהודמנויות בשנתון שלו ואי־שוויון כלכלי.

מקור הנתונים

לצורך הניתוחים האמפיריים השתמשנו בשני קובצי נתונים המאפשרים לעקוב לאורך זמן אחר שינויים. קובץ אחד מתבסס על הנתונים הנוגעים לישראל בסקר החברתי האירופי (European Social Study – ESS) לשנים 2002, 2008, 2010 ו־2014 וכן על נתוני הסקר החברתי הבינ־לאומי (International Social Study Programme – ISSP) שנערך בשנת 1999 ועסק באי־שוויון חברתי. סקרים אלו מספקים נתוני פרט על השכלת הפרט והשכלת האב וכן על גיל ומין בקרב כ־10,000 נהגמים בישראל בשנים שצוינו למעלה.

קובץ נוסף מתבסס על איחוד נתוני סקר ההכנסות הבינ־לאומי (Luxembourg Income Study – LIS) על ישראל מן השנים 1985–2010. נתונים אלו הם נתוני פרט הכוללים מידע על הכנסות הפרט וכן משתנים חברתיים־דמוגרפיים נוספים, דוגמת השכלה ומין. גודל המדגמים המשותפים בקובץ זה הוא כ־47,000 משיבים. איחוד הנתונים בשני הקבצים שימר את שנת המדידה של כל משתנה באופן המאפשר ניתוח ברמת השנתון. לדוגמה, בנוגע לילידי שנת 1960, ניתן לבחון מה הייתה השכלתו והכנסתו של כל פרט בשנת 1980 (כאשר בני השנתון היו בני 20), בשנת 1990 (כאשר היו בני 30) וכדומה. בשל כך, הקבצים הללו של נתוני פרט מן השנים

³ קיימות כמה שיטות לאמוד מודלים מסוג זה, וההבדלים ביניהן הם בעיקר בהנחות בנוגע להשפעת הגיל על המשתנה התלוי. לתיאור מפורט של השיטה שהשתמשנו בה ראו את מאמרם של שובל ועמיתיו (Chauvel, Hartung, & Bar-Haim, 2017). לצורך חישוב רווחי הסמך השתמשנו בשיטת Bootstrapping. השיטה מבוססת על מספר רב של דגימות אקראיות חוזרות של ערכים מתוך כלל ערכי המשתנים הנבדקים במדגם המקורי, ולמעשה מאפשרת לאמוד מאפיינים סטטיסטיים של אומדנים מתוך מספר רב של מדגמים חלופיים.

1985–2010 אוחדו לכדי שנתונים סינתטיים במרווחים של חמש שנים (מבוססים על ילידי 1950–1980).⁴

המשתנים

נתוני פרט לשנים 1999, 2002, 2008, 2010 ו־2014
 השכלת הפרט: אקדמית, שאינה אקדמית. הקטגוריה להשוואה – השכלת פרט שאינה אקדמית.
 השכלת האב: תיכונית ומעלה, מתחת לתיכונית. הקטגוריה להשוואה – השכלת אב מתחת לתיכונית.
 גיל: בשנים.
 מין: גבר, אישה. הקטגוריה להשוואה היא גבר.

נתוני פרט לשנים 1985–2010
 הכנסות הפרט: הכנסות ברוטו בשקלים.
 השכלת הפרט: אקדמית, שאינה אקדמית. הקטגוריה להשוואה – השכלת פרט שאינה אקדמית.
 מין: גבר, אישה. הקטגוריה להשוואה היא גבר.

נתונים מקובצים לשנתונים, לשנים 1985–2010
 אי־שוויון בהזדמנויות להשכלה: המשתנה הוגדר כיחס הסיכויים של ילדים לאבות בעלי השכלה תיכונית מלאה ומעלה להשיג השכלה גבוהה, לעומת הסיכוי המקביל של ילדים לאבות בעלי השכלה נמוכה יותר מאותו שנתון. משתנה זה הוא ברמת השנתון, והוא נבנה על יסוד נתונים מקובצים של כל הפרטים בשנתון. כאמור, מדובר באי־שוויון בהזדמנויות להשכלה בשנים 1985–2010, שנמדד בשנתונים סינתטיים של ילידי 1950–1980 במרווחים של 5 שנים.

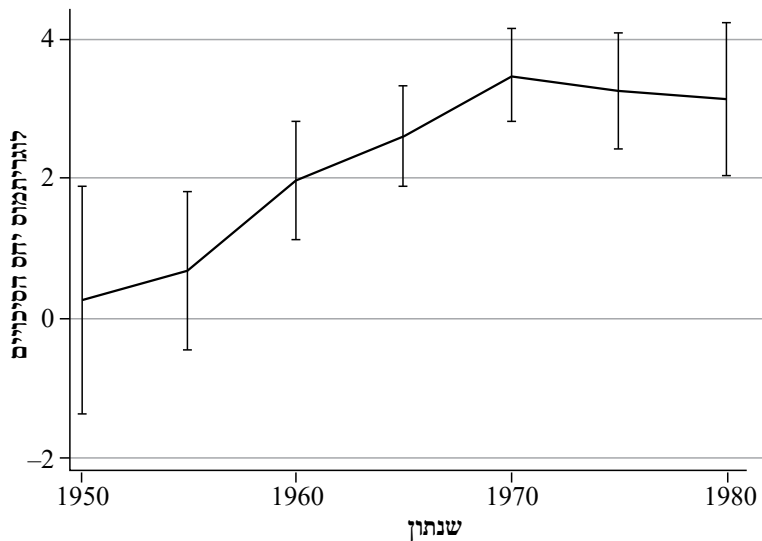
הבחירה בהשכלת אב תיכונית (ולא בהשכלה אקדמית) נדרשה בשל מיעוט האבות בעלי ההשכלה האקדמית בשנתונים המוקדמים. השוואה זו נעשתה בפיקוח על הקשר בין גיל לבין השכלה ועל שינויים בשיעורי ההשכלה הכלליים לאורך התקופה.
 מידת ההתרחבות של ההשכלה הגבוהה: המשתנה נמדד באמצעות שיעור בעלי תואר ראשון בשנתון שהפרט משתייך אליו. יש לציין כי משתנה זה מודד התרחבות של ההשכלה הגבוהה בין שנתונים, ולא בהכרח בין תקופות, כפי שמקובל בספרות (Treiman, Ganzeboom, & Rijken, 2003).

4 השנתונים קובצו לטווח של 5 שנים כדי לאפשר ניתוח מסוג גיל-תקופה-שנתון, הדורש טווח אחיד של שנים לכל שנתון.

מידת אי־השוויון הכלכלי הרלוונטי לשנתון: המשתנה נמדד באמצעות מדד ג'יני להכנסה פנויה, והחישוב מבוסס על מחולל נתוני אי־השוויון מתוך סקר ההכנסות הבין־לאומי (LIS, 2016).

ממצאים

תרשים 3 מציג לוגריתמוס עשירוני של יחס הסיכויים של ילידי השנים 1950–1980 לרכישת השכלה גבוהה, בין ילדים לאב בעל השכלה תיכונית מלאה ומעלה לבין ילדים לאב בעל השכלה נמוכה יותר, לפי שנים ובפיקוח על מין. התרשים מציג אפוא את השינויים באי־השוויון בהזדמנויות להשכלה בישראל בקרב קבוצות הגיל הללו. מאחר שהשכלה גבוהה בישראל נרכשת לרוב על־ידי צעירים באמצע שנות ה־20 לחייהם, אנו מניחים ששנתוני 1970, למשל, רכשו השכלה גבוהה בשנות ה־90 של המאה ה־20. לפיכך, תקופת ההתרחבות הגדולה בהשכלה הגבוהה (מאמצע שנות ה־90) הייתה רלוונטית בעיקר לבני השנתונים של ילידי סוף שנות ה־60 ואילך.

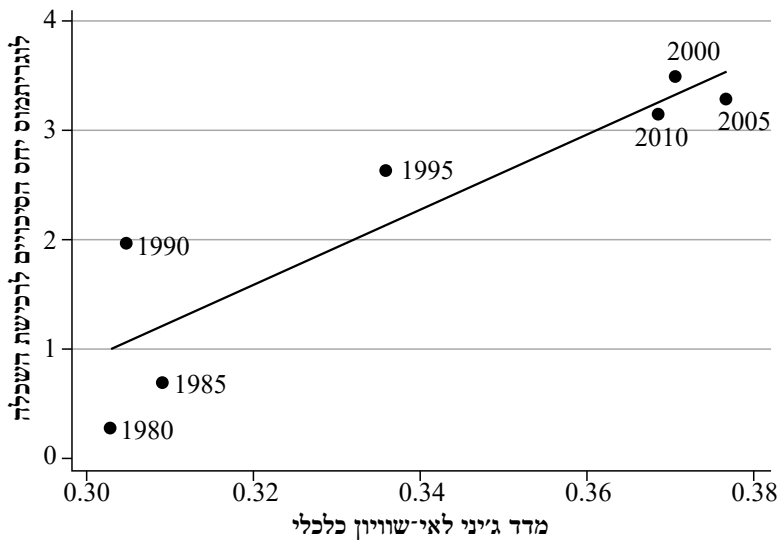

תרשים 3: (לוג) יחס הסיכויים לרכישת השכלה גבוהה בין ילדים לאב בעל השכלה תיכונית מלאה ומעלה לבין ילדים לאב בעל השכלה נמוכה יותר – שנתוני 1950–1980 (בפיקוח על מין)

על סמך הנחה זו, מתרשים 3 עולה כי אי־השוויון בהזדמנויות להשכלה גבוהה גדל בקרב שנתונים אלו עד לתחילת ההתרחבות בהשכלה הגבוהה, ולאחר מכן, בשנתונים

מאוחרים יותר, הוא התייצב ברמה הגבוהה במידה ניכרת מן הרמה שקדמה לה. במילים אחרות, התרחבות מערכת ההשכלה לא צמצמה את אי־השוויון בהודמנויות להשכלה המבוסס על השכלת האב, אך נראה שהיא בלמה את התרחבותו.

תרשים 4 הוא תרשים פיזור המציג את הזיקה בין אי־שוויון כלכלי לבין אי־שוויון בהודמנויות לרכישת השכלה בשנים 1980–2010. אי־השוויון בהודמנויות לרכישת השכלה הוגדר כתוצאות של האמידה המוצגת בתרשים 3, כלומר כיחס הסיכויים לרכישת השכלה גבוהה בין ילדים לאב בעל השכלה תיכונית מלאה ומעלה לבין ילדים לאב בעל השכלה נמוכה יותר, כאמור בקרב שנתונים בטווח של 5 שנים. התרשים מציג את פיזור השנים לפי שילוב בין מדד ג'יני (Gini index)⁵, המודד על הציר האופקי את מידת אי־השוויון הכלכלי בישראל לאורך זמן ומבוסס על נתוני סקר ההכנסות הבין־לאומי (LIS, 2017), לבין פערי ההשכלה בין השכבות המוגדרות לפי השכלת האב על הציר האנכי.

תרשים 4: אי־שוויון בהודמנויות לרכישת השכלה ואי־שוויון כלכלי בשנים 1980–2010

בתרשים 4 ניתן לראות כי מידת אי־השוויון הכלכלי קשורה למידת אי־השוויון בהודמנויות לרכישת השכלה בין השכבות החברתיות. נראה שבני השכבות החזקות

5 מדד ג'יני הוא מדד מקובל לאי־שוויון בחלוקת ההכנסות המקבל ערכים בין 0 (שוויון מוחלט: לכולם אותה הכנסה) לבין 1 (אי־שוויון מוחלט: כלל ההכנסות של האוכלוסייה נמצאות בידי של אדם אחד).

יחסית שרכשו את השכלתם בשנים שבהן אי־השוויון הכלכלי היה גבוה יחסית, נהנו מהודמנויות טובות יותר לרכישת השכלה ממקביליהם שהתבגרו בשנים שבהן אי־השוויון הכלכלי היה נמוך יותר. על אף העובדה שממצאים אלו מתבססים על מספר מצומצם של תצפיות, הם עולים בקנה אחד עם הדפוס המכונה "עקומת גטסבי הגדול" (Corak, 2013), המצביע על קשר בין אי־שוויון כלכלי לבין שעותוק בין־דורי של מיצב חברתי־כלכלי המתוןך על־ידי אי־שוויון בהודמנויות לרכישת השכלה (Jerrim & Macmillan, 2015).

מודל רבי־משתני (ראשוני): התרחבות, אי־שוויון כלכלי והודמנויות לרכישת השכלה

עד כה הראינו שהתרחבות ההשכלה הגבוהה קשורה בהאטה של אי־השוויון בהודמנויות לרכישת השכלה שהתרחשה החל משנות ה־90, וכן שאי־שוויון כלכלי קשור בקשר חיובי הדוק לאי־שוויון בהודמנויות לרכישת השכלה בשנים 1999–2014. כעת ברצוננו לבדוק את הקשרים האלה: (1) בין התרחבות ההשכלה הגבוהה לבין אי־שוויון בהודמנויות, תוך כדי פיקוח על אי־השוויון הכלכלי; (2) בין אי־שוויון כלכלי לבין אי־שוויון בהודמנויות להשכלה, תוך כדי פיקוח על התרחבות ההשכלה הגבוהה. בניתוח זה מתבקש לשייך לפרט, לצד נתוניו הוא, גם נתונים מקובצים של כלל הפרטים בשנתון, כגון אי־שוויון כלכלי ואי־שוויון ברכישת השכלה, ולפיכך השתמשנו בניתוח רב־רמות. לצערנו, הנתונים שבידינו המתייחסים לכל שלושת המשתנים הם ממספר מצומצם של שנים (1999–2014), ולכן יש להתייחס לאמידה שביצענו כאל אמידה זמנית בלבד.

בלוח 1 מוצגת משוואת מודל תסוגה לוגיסטית רבת־רמות (multi-level logistic regression) שהפרטים בה מקוננים בתוך שנתונים. המשתנה התלוי הוא לוגריתמוס עשרוני של הסיכוי של הפרט לרכוש תואר אקדמי. המשתנים הבלתי תלויים הם השכלת האב (תיכונית ומעלה לעומת נמוכה יותר) ומין הפרט (אישה לעומת גבר). ברמת השנתון נמדדו שני משתנים: מידת ההתרחבות של ההשכלה הגבוהה ומידת אי־השוויון הכלכלי. מידת ההתרחבות של ההשכלה הגבוהה נמדדה באמצעות שיעור בעלי תואר ראשון בשנתון שהפרט משתייך אליו. מאחר שהיחידות המקובצות בניתוח זה הן שנתונים, המקדם של משתנה זה ידגים כיצד שינוי בין שנתונים בהיקף ההשכלה, כלומר התרחבות מערכת ההשכלה הגבוהה בין שנתונים, משפיע על אי־השוויון. כאמור, מידת אי־השוויון הכלכלי הרלוונטי לשנתון נמדדה באמצעות מדד ג'יני להכנסה פנויה. כמו כן, כללנו במודל שתי אינטראקציות בין השכלת האב לבין אי־השוויון הכלכלי ובין השכלת האב לבין התרחבות ההשכלה בשנתון. האינטראקציות נועדו להעמיד למבחן את ההשערה שככל שאי־השוויון גדל וככל שההשכלה הגבוהה מתרחבת יותר, כך גדל אי־השוויון בהודמנויות לרכישת השכלה בין שכבות המוגדרות לפי השכלת האב.

לוח 1: תוצאות ניתוח תסוגה לוגיסטית רבת־רמות (פרטים מקוננים בתוך שנתונים):
הסיכוי לרכישת תואר אקדמי (מקדמים לוגריתמיים וטעויות תקן)

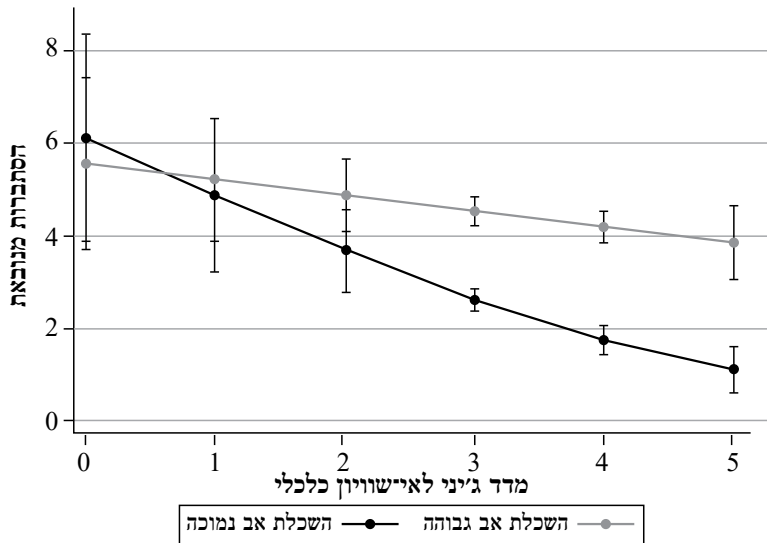
משתנה	B^1	SE
השכלת האב	-0.66	0.72
אי־שוויון כלכלי	-5.04 ⁺	1.47
התרחבות ההשכלה	4.49 ⁺	0.83
אישה	0.25 ⁺	0.05
השכלת האב X אי־שוויון כלכלי	3.64 ⁺	1.87
השכלת האב X התרחבות ההשכלה	1.26	0.97
קבוע	-1.23 ⁺	0.56
2ICC		.04

$p < .10 +$

- 1 אנו משתמשים ברמת מובהקות זו בשל מיעוט השנים שעבורן יש בידינו נתונים.
- 2 ICC (מתאם בין־רמות, Inter-Class Correlation) הוא מדד לטיב ההתאמה של המודל כאשר נבחן הקשר בין משתנים מקוננים. מקובל להתייחס לערכים 0.39–0.00 כהתאמה נמוכה, 0.59–0.40 כהתאמה סבירה ו־0.60–1.00 כהתאמה טובה.

התוצאות המוצגות בלוח 1 הן בעלות מובהקות סטטיסטית גבולית, ככל הנראה בשל מיעוט השנים שעבורן יש בידינו נתונים הן ברמת הפרט והן ברמת הכלל. עם זאת, הן מלמדות שהסיכוי של נשים לרכוש השכלה גבוהה גדול מזה של גברים. התרחבות ההשכלה מגדילה כצפוי את הסיכוי של הפרט לרכוש תואר אקדמי, אבל האינטראקציה בין התרחבות ההשכלה לבין השכלת האב אינה מובהקת סטטיסטית. במילים אחרות, התרחבות ההשכלה הגבוהה אינה משנה את מידת אי־השוויון בהזדמנויות לרכישת השכלה (כאשר שאר המשתנים במודל נמצאים בפיקוח).

פענוח של הקשר המשולב בין השכלת האב, אי־שוויון כלכלי והסיכוי לרכישת השכלה גבוהה מחייב חישוב של ההסתברויות המנובאות לפי משתנים אלו, והן מוצגות בתרשים 5. התרשים מציג את ההסתברויות השוליות המנובאות לרכישת השכלה גבוהה הנגזרות מניתוח התסוגה, עם פיקוח על התרחבות ההשכלה הגבוהה ועל המין. בתרשים 5 ניתן לראות שככל שאי־השוויון הכלכלי גדל, מתרחב הפער בין השכבות בסיכוי לרכישת השכלה גבוהה. עוד אפשר לראות שבפיקוח על התרחבות מערכת ההשכלה, המגדילה בהכרח את ההסתברות לרכוש תואר אקדמי, אי־השוויון הכלכלי מצמצם את הסיכוי לרכישת השכלה גבוהה.

תרשים 5: הסתברות לרכישת השכלה גבוהה לפי שכבה חברתית ולפי מידת אי־שוויון כלכלי, בפיקוח על התרחבות ההשכלה הגבוהה (הסתברויות מנובאות על סמך התסוגה הלוגיסטית)

סיכום

רוב המחקרים על שוויון הזדמנויות לרכישת השכלה נוטים לחפש את סיבותיו מתחת לפנס: באפיוני הפרט – כגון יכולת והניעה (Hauser, Tsai, & Sewell, 1983), בגורמים משפחתיים – כגון השכלת ההורים או מצבם הכלכלי (Shavit & Blossfeld, 1993), ובאפיוני מערכות החינוך (Gamoran & Mare, 1989). נקודת המוצא של החוקרים היא שמשפחות עושות כל שביכולתן כדי לקדם את הישגי ילדיהן, ולמשפחות מבוססות ומשכילות יש יתרונות ניכרים במשאבים שביכולתן להשקיע בכך. המחקר המצטבר מתעד היטב את האופן שבו יתרונות אלו (כלכליים, השכלתיים, תרבותיים ואחרים) מקדמים את בני השכבות החזקות יחסית מבחינה התפתחותית ובתחרות עם בני השכבות החלשות יותר על הישגי לימוד ועל השכלה. מערכות חינוך, ובפרט מערכות השכלה גבוהה, פועלות לעתים למתן את פערי ההישגים בין בני השכבות השונות באמצעות תכניות טיפוח, העדפה מתקנת ואף על־ידי הרחבה של מערכת החינוך, האמורה להקל על בני השכבות החלשות יחסית להשתלב במערכת ההשכלה הצפופה והתחרותית. חוקרים לא מעטים ניסו לברר אם ההתרחבות הדרמטית של מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל אכן תרמה לצמצום אי־השוויון בהזדמנויות להשכלה בין שכבות האוכלוסייה.

החוקרים חלוקים בדעתם: יש שטענו שהתרחבות המערכת אפשרה לשכבות החלשות יחסית להגדיל את שיעורי ההשתתפות בה (Feniger et al., 2015), ואילו אחרים טענו שבני השכבות החזקות יחסית מיטיבים לנצל את ההזדמנויות החדשות ומגדילים את יתרונם היחסי (Bar-Haim et al., 2013). לטענתנו, מחקרים אלו, כמו מחקרים דומים בעולם, התעלמו מן הגידול הניכר באי־השוויון הכלכלי שהתרחש בעשורים אלו למרות העדויות הקושרות בין אי־שוויון כלכלי לבין אי־שוויון בהזדמנויות. עקומת גטסבי הגדול מראה שיש קשר שלילי חזק בין מידת אי־השוויון הכלכלי במדינות לבין מידת הניעות הבין־דורית בהן.

מאמרנו תורם תרומה ייחודית לספרות המחקר הענפה על שינויים באי־שוויון בהזדמנויות לרכישת השכלה גבוהה בישראל. הוא אומד את הקשרים ההדדיים בין התרחבות מערכת ההשכלה ואי־השוויון הכלכלי מחד גיסא לבין אי־השוויון בהזדמנויות לרכישת השכלה גבוהה מאידך גיסא. כפי שראינו, ההתרחבות הניכרת במערכת ההשכלה בישראל בעשורים האחרונים לא תרמה לצמצום הפערים בין שכבות חברתיות בהסתברות לרכישת השכלה גבוהה. נוסף על כך, נבדקה ההשערה הנגזרת מעקומת גטסבי הגדול, שככל שאי־השוויון הכלכלי גדל, כך מתעצמים הפערים בין השכבות בהשכלה הגבוהה. הנתונים שהצגנו תואמים את ההשערה הזאת ומראים שבשנים שבהן אי־השוויון הכלכלי היה רב, גם הפער בין השכבות החברתיות בסיכוי לרכישת השכלה גבוהה היה גדול. נראה שהעלייה באי־השוויון הכלכלי פגעה ביכולתם של בני השכבות החלשות יחסית להתחרות בבני השכבות החזקות יחסית במאבק על משאבי ההשכלה הגבוהה.

המחקר הקושר בין אי־שוויון כלכלי לבין אי־שוויון בהזדמנויות, ובעיקר בהזדמנויות לרכישת השכלה, עדיין בחיתוליו, ויש מעט מאוד נתונים רלוונטיים בנושא. הממצאים התיאוריים והניתוח הראשוני שהצגנו מראים כי אי־השוויון הכלכלי בישראל אכן קשור לשוויון בהזדמנויות לרכישת השכלה, גם כאשר מפקחים על התרחבות מערכת ההשכלה. יתר על כן, אנו מצביעים על ממצאים ראשוניים המראים כי בפיקוח על אי־השוויון הכלכלי הקשר בין התרחבות מערכת ההשכלה לבין אי־השוויון בהזדמנויות לרכישת השכלה חלש ממה שנמצא עד כה, וממצא זה מעמיד בסימן שאלה את הקשר הסיבתי בין משתנים אלו.

המחקר והדיון התאורטי מזכירים שוב שאי־אפשר להתייחס לאי־שוויון בהזדמנויות ולהתעלם מאי־השוויון הכלכלי. הגידול באי־השוויון הכלכלי שהתרחש בישראל בדורנו פוגע בסיכויי החיים של הדור הבא: אי־השוויון הכלכלי החמיר את אי־השוויון בין השכבות החברתיות בסיכוי לקדם את ילדיהן באמצעות מערכת החינוך. הוא פגע בסיכוייהם של בני השכבות החלשות יחסית לניעות חברתית והגדיל בכך את הסיכוי שעוני ועושר יועברו במשפחות מדור לדור.

כאמור, הנתונים שבידינו, המתייחסים להתרחבות מערכת ההשכלה הגבוהה, לאי־שוויון כלכלי ולא־שוויון בהזדמנויות, הם ממספר מצומצם של שנים (1999–2014). לפיכך, האמידה היא ראשונית בלבד, ומובקהקות התוצאות היא גבולית. עם זאת,

התוצאות מרמזות על כיווני הקשר בין התרחבות מערכת ההשכלה ואי־שוויון כלכלי לבין אי־שוויון בהודמנויות לרכישת השכלה. המסקנה העולה מסקירה זו היא שבחינה של התרחבות מערכת ההשכלה ושל השפעתה על אי־השוויון בהודמנויות מחייבת בחינה מקבילה של אי־השוויון הכלכלי. מאמר זה הוא רק צעד ראשון לקראת מחקר שיטתי של ההשפעות ההדדיות בין אי־השוויון הכלכלי, אי־השוויון בהודמנויות לרכישת השכלה והתרחבות מערכת ההשכלה הגבוהה.

מקורות

- איילון, ח' (2008). מי לומד מה, היכן, מדוע? השלכות חברתיות של ההתרחבות והגיוון במערכת ההשכלה הגבוהה בישראל. סוציולוגיה ישראלית, י, 33–60.
- בולוטין־צ'אצ'אשווילי, ס', שביט, י' ואילון, ח' (2002). התרחבות ההשכלה הגבוהה והשלכותיה הריבודיות בישראל: 1980–1996. סוציולוגיה ישראלית, ד(2), 317–345.
- בר־חיים, א', יעיש, מ' ושביט, י' (2008). במעלה המדרגות הירודות: התרחבות וריבוד במערכות חינוך. סוציולוגיה ישראלית, י, 61–79.
- הורוביץ, ת' (1994). בחירת בית־ספר בידי הורים כמנוף לשינוי חברתי וערכי: חקירה אתנוגרפית בשני בתי־ספר ייחודיים בעלי גוון ערכי בירושלים. מגמות, לו, 278–293.
- וולנסקי, ע' (2005). אקדמיה בסביבה משתנה: מדיניות ההשכלה הגבוהה של ישראל 1952–2004. תל אביב: הקיבוץ המאוחד ומוסד שמואל נאמן.
- יוגב, א' (2000). ריבוד האוניברסיטאות בישראל והשלכותיו על מדיניות החינוך הגבוה. סוציולוגיה ישראלית, ב, 481–498.
- יוסטמן, מ' (2014, 3–4 בנובמבר). העדפה מתקנת בתקצוב מערכת החינוך: הסכמה עקרונית, קשיים ביישום (הוכן עבור כנס אלי הורוביץ לכלכלה וחברה של המכון הישראלי לדמוקרטיה). אוחר מתוך <http://www.vanleer.org.il>
- כנעני, ש' ושלמה, י' (2001). בחירת הורים כמחוללת תנועת תלמידים אל בית־הספר. אופקים בגאוגרפיה, 53, 71–84.
- המועצה להשכלה גבוהה (2016). לקט נתונים לקראת פתיחת שנת הלימודים האקדמית תשע"ז 2016/2017. ירושלים: המחבר.
- סבירסקי, ש' (1990). החינוך בישראל: מחוז המסלולים הנפרדים. תל אביב: ברירות.
- סבירסקי, ש' ודגן־בווגלו, נ' (2009). בידול, אי שוויון ושליטה מתרופפת: תמונת מצב של החינוך הישראלי. תל אביב: מרכז אדוה. אוחר מתוך <http://adva.org>
- עירם, י' (1994). בחירת בית־ספר בידי הורים: פרספקטיבה השוואתית. מגמות, לו, 197–219.

פרידמן, מ' ופרידמן, ר' (1988). החופש לבחור: עקרי הכלכלה החופשית. תל אביב: דביר.

קדוש, פ' ומנחם, ג' (2000). תמורות מבניות במערכת ההשכלה הגבוהה בישראל בשנות התשעים: יחס-גומלין בין המגזר הפרטי לבין המגזר הציבורי. סוציולוגיה ישראלית, ב, 499-522.

רובינשטיין, א' ופשה, י' (2014). סדקים באקדמיה: חופש אקדמי, עצמאות האוניברסיטה, מעמד הסטודנט והזכות להשכלה גבוהה. תל אביב: נבו.
 הרשות הארצית למידה והערכה (2012). פירלס 2011: מחקר בין לאומי להערכת אוריינות קריאה של תלמידי כיתה ד. ירושלים: המחבר.

Acemoglu, D. (2000). Technical change, inequality, and the labor market. *National Bureau of Economic Research* (working paper no. 7800). Retrieved August 9, 2016 from <http://www.nber.org>

Badunenko, O., Henderson, D. J., & Zelenyuk, V. (2008). Technological change and transition: Relative contributions to worldwide growth during the 1990s. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 70(4), 461-492.

Bar-Haim, E., Blank, C., & Shavit, Y. (2013). *Educational opportunity, employment, and income: 1995-2008*. Jerusalem: Taub Center for Social Policy Studies in Israel.

Bar-Haim, E., & Semyonov, M. (2015). Ethnic stratification in Israel. In R. Sáenz, G. D. Embrick, & N. Rodríguez (Eds.), *The international handbook of the demography of race and ethnicity* (pp. 323-337). Dordrecht, The Netherlands: Springer.

Bar-Haim, E., & Shavit, Y. (2013). Expansion and inequality of educational opportunity: A comparative study. *Research in Social Stratification and Mobility*, 31(1), 22-31.

Basu, K., & Stiglitz, J. E. (2016). *Inequality and growth: Patterns and policy* (Vol. 2: Regions and regularities). New York, NY: Palgrave Macmillan.

Becker, G. S. (2009). *Human capital: A theoretical and empirical analysis, with special reference to education*. Chicago, IL: University of Chicago Press.

Bernardi, F., & Ballarino, G. (Eds.). (2016). *Education, occupation and social origin: A comparative analysis of the transmission of socio-economic inequalities*. Cheltenham, UK: Edward Elgar.

Blossfeld, P. N., Blossfeld, G. J., & Blossfeld, H. P. (2016). Changes in educational inequality in cross-national perspective. In M. J. Shanahan, J. T. Mortimer, & M. K. Johnson (Eds.), *Handbook of the life course* (pp. 223-247). New York, NY: Springer.

- Blossfeld, H. P., & Shavit, Y. (1993). Persisting barriers: Changes in educational opportunities in thirteen countries. In Y. Shavit & H. P. Blossfeld (Eds.), *Persistent inequality: Changing educational attainment in thirteen Countries* (Vol. 15, pp. 1-23). Boulder, CO: Westview Press.
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital: Handbook of theory and research for the sociology of education. New York, NY: Greenwood.
- Breen, R., Luijkx, R., Müller, W., & Pollak, R. (2009). Nonpersistent inequality in educational attainment: Evidence from eight European countries. *American Journal of Sociology*, 114(5), 1475-1521.
- Brooks-Gunn, J., & Duncan, G. J. (1997). The effects of poverty on children. *The Future of Children*, 7(2), 55-71.
- Chauvel, L., Hartung, A., & Bar-Haim, E. (2017). *APCGO: Stata module to calculate age-period-cohort effects for the gap between two groups (based on a Blinder-Oaxaca decomposition), including trends for each parameter (statistical software components)*. Luxembourg City, Luxembourg: University of Luxembourg Library.
- Chauvel, L., & Schröder, M. (2015). The impact of cohort membership on disposable incomes in West Germany, France, and The United States. *European Sociological Review*, 31(3), 298-311.
- Coleman, J. S. (1974). Inequality, sociology, and moral philosophy. *American Journal of Sociology*, 80(3), 739-764.
- Coleman, J. S. (1976). Rawls, Nozick, and educational equality. *The Public Interest*, 43, 121-123.
- Coleman, J. S., & Hoffer, T. (1987). *Public and private high schools: The impact of communities*. New York, NY: Basic Books.
- Corak, M. (2013). Income inequality, equality of opportunity, and intergenerational mobility. *The Journal of Economic Perspectives*, 27(3), 79-102.
- Cornfeld, O., & Danieli, O. (2015). The origins of income inequality in Israel-trends and policy. *Israel Economic Review*, 12(2), 51-95.
- DiPrete, T. A., & Buchmann, C. (2013). *The rise of women: The growing gender gap in education and what it means for American schools*. New York, NY: Russell Sage Foundation.
- Ebenstein, A., Harrison, A., McMillan, M., & Phillips, S. (2014). Estimating the impact of trade and offshoring on American workers using the current population surveys. *Review of Economics and Statistics*, 96(4), 581-595.

- Endres, J. (2016). *Family assessment effectiveness of California family resource centers using family development matrix outcomes*. Retrieved December 28, 2017 from <http://www.matrixoutcomesmodel.com>
- Feinstein, L. (2003). Inequality in the early cognitive development of British children in the 1970 cohort. *Economica*, 70(1), 73-97.
- Feniger, Y., Mcdossi, O., & Ayalon, H. (2015). Ethno-religious differences in Israeli higher education: Vertical and horizontal dimensions. *European Sociological Review*, 31(4), 383-396.
- Firebaugh, G. (2009). *Global income inequality*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Gamoran, A., & Mare, R. D. (1989). Secondary school tracking and educational inequality: Compensation, reinforcement, or neutrality? *American Journal of Sociology*, 94(5), 1146-1183.
- Hannum, E., & Buchmann, C. (2005). Global educational expansion and socio-economic development: An assessment of findings from the social sciences. *World Development*, 33(3), 333-354.
- Hauser, R. M., Tsai, S. L., & Sewell, W. H. (1983). A model of stratification with response error in social and psychological variables. *Sociology of Education*, 56(1), 20-46.
- Jencks, C. M., Smith Acland, H., Bane, M., Cohen, D., Gintis, H., Heyns, B., & Michelson, S. (1972). *Inequality: A reassessment of the effect of family and schooling in America*. New York, NY: Basic Books.
- Jerrim, J., & Macmillan, L. (2015). Income inequality, intergenerational mobility, and The Great Gatsby curve: Is education the key? *Social Forces*, 94(2), 505-533.
- Juhn, C., Murphy, K. M., & Pierce, B. (1993). Wage inequality and the rise in returns to skill. *Journal of Political Economy*, 101(3), 410-442.
- Justman, M., & Gilboa, Y. (2007). *Equal opportunity in education: The Kibbutz standard*. Retrieved August 9, 2016 from <https://web.archive.org>
- Kerckhoff, A. C. (1993). *Diverging pathways: Social structure and career deflections*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Kirst, M. W. (2010). The political and policy dynamics of K-12 education reform from 1965 to 2010: Implications for changing postsecondary education. *Research Priorities for Broad-Access Higher Education*. Palo-Alto, CA: Stanford University Press.
- Kristal, T., & Cohen, Y. (2016). The causes of rising wage inequality: The race between institutions and technology. *Socio-Economic Review*, 15(1), 187-212.

- Krueger, A. B. (2002). *Inequality: Too much of a good thing*. New York, NY: Princeton University Press.
- Krueger, A. B. (2012, January 12th). *The rise and consequences of inequality* (Presentation made to the Center for American Progress). Retrieved from <http://www.americanprogress.org>
- Kuznets, S. (1955). Economic growth and income inequality. *The American Economic Review*, 45(1), 1-28.
- Lanker, C., & Milanovic, B. (2015). Global income distribution: From the fall of the Berlin Wall to the Great Recession. *World Bank Economic Review*, 30(2), 203-232.
- LeVine, R. (1974). Parental goals: A cross-cultural view. *The Teachers College Record*, 76(2), 226-239.
- LIS (2016). *LIS Database* (Luxembourg Income Study Database). Retrieved from <http://www.lisdatacenter.org>
- LIS (2017, August). *Inequality and poverty key figures* (Luxembourg Income Study database). Retrieved from <http://www.lisdatacenter.org>
- Lucas, S. R. (2001). Effectively maintained inequality: Education transitions, track mobility, and social background effects. *American Journal of Sociology*, 106(6), 1642-1690.
- Mannheim, K. (1970). The problem of generations. *Psychoanalytic Review*, 57(3), 163-195.
- McNulty, J. K. (1973). Tax policy and tuition credit legislation: Federal income tax allowances for personal costs of higher education. *California Law Review*, 61(1), 1-80.
- Milanovic, B. (2006). Economic integration and income convergence: Not such a strong link? *The Review of Economics and Statistics*, 88(4), 659-670.
- Milanovic, B. (2016). *Global inequality: A new approach for the age of globalization*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Miller, R. W. (2002). Too much inequality. *Social Philosophy and Policy*, 19(1), 275-313.
- Mincer, J. (1958). Investment in human capital and personal income distribution. *The Journal of Political Economy*, 66(4), 281-302.
- Nozick, R. (2013). *Anarchy, state, and utopia*. New York, NY: Basis Books.
- Palacios, J. (1990). Parents' ideas about the development and education of their children: Answers to some questions. *International Journal of Behavioral Development*, 13(2), 137-155.

- Raftery, A. E., & Hout, M. (1993). Maximally maintained inequality: Expansion, reform, and opportunity in Irish education, 1921-1975. *Sociology of Education*, 66(1), 41-62.
- Rawls, J. (1985). Justice as fairness: Political, not metaphysical. *Philosophy & Public Affairs*, 14(3), 223-251.
- Resh, N., & Dar, Y. (2012). The rise and fall of school integration in Israel: Research and policy analysis. *British Educational Research Journal*, 38(6), 929-951.
- Roemer, J. E. (1986). Equality of resources implies equality of welfare. *The Quarterly Journal of Economics*, 101, 751-784.
- Roemer, J. E. (2009). *Equality of opportunity*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Rotman, A., Shavit, Y., & Shalev, M. (2016). Nominal and positional perspectives on educational stratification in Israel. *Research in Social Stratification and Mobility*, 43, 17-24.
- Shavit, Y., & Blossfeld, H. P. (1993). *Persistent inequality: Changing educational attainment in thirteen countries*. Boulder, CO: Westview.
- Torras, M., & Boyce, J. K. (1998). Income, inequality, and pollution: A reassessment of the environmental Kuznets curve. *Ecological Economics*, 25(2), 147-160.
- Treiman, D. J., Ganzeboom, H. B., & Rijken, S. (2003). *Educational expansion and educational achievement in comparative perspective*. Los Angeles, CA: California Center for Population Research. Retrieved from <https://escholarship.org>
- Villar, A. (2012). *The educational development index: A multidimensional approach to educational achievements through PISA* (No. 12.06). Retrieved from <http://ideas.repec.org>
- Weber, M. (1946). Bureaucracy. In H. G. Gerth & C. W. Mills (Eds.), *From Max Weber: Essays in sociology* (pp. 196-244). New York, NY: Oxford University Press.
- Yang, Y., Schulhofer-Wohl, S., Fu, W. J., & Land, K. C. (2008). The intrinsic estimator for age-period-cohort analysis: What it is and how to use it? *American Journal of Sociology*, 113(6), 1697-1736.